

ВПЛИВ СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ НА ВИБІР ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗГВАЛТУВАНЬ

Найбільш ефективним тактичним засобом розкриття, розслідування та профілактики злочинів є цілеспрямоване планування і проведення тактичних операцій, мета яких – вирішення окремого тактичного завдання розслідування. Вони характеризуються вибірковістю й ситуаційною зумовленістю, виконуються правомочними посадовими особами під керівництвом слідчого за єдиним планом і задумом. Вважаємо слушним твердження А.В. Дулова, що в системі тактичних засобів тактичні операції забезпечують досягнення всіх поставлених законом цілей розслідування (розкриття, викриття, профілактику), повне здійснення основних видів слідчої діяльності. При цьому вони відіграють синтезуючу роль, за їх допомогою вирішуються найскладніші й найбільш трудомісткі завдання по виявленню, збиранню і процесуальному закріпленню доказової інформації [7, с. 25, 271]. Тактичні операції спрямовані на підвищення ефективності роз-

слідування, особливо якщо вони провадяться в складних слідчих ситуаціях.

О.Я. Басв справедливо зазначає, що «всі дослідження злочинів можна собі уявити у вигляді необхідності послідовного чи паралельного вирішення його суб'єктом окремих локальних завдань. Мінімально необхідний їх перелік визначено рамками предмета доказування по кримінальній справі... У їх глибині «лежать» більш локальні, але також необхідні для вирішення завдання установлення фактів, які називаються в кримінально-процесуальній літературі проміжними, доказувальними (так, наприклад, як перевірка алібі обвинуваченого та ін.)» [2, с. 40].

Досягнення слідчим намічених цілей повинно розпочинатися з оцінки слідчої ситуації, що склалася на момент розслідування, а за необхідності – з прийняття заходів по її зміні на краще. На думку Р.С. Белкіна, найбільш ефективним засобом такого впливу на слідчу ситуацію

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

виступає тактична комбінація [4, с. 674], а у нашому випадку – тактична операція. Л.Я. Драпкін і В.М. Карагодін зазначають, що процес розслідування стає найоптимальнішим, якщо провадиться не одна, а декілька тактичних операцій, які дозволяють не тільки успішно вирішити проміжні завдання, й максимально наблизитися до досягнення кінцевої мети розслідування [6, с. 179-181].

Зв'язок тактичної операції зі слідчою ситуацією двосторонній. Перша визначається характером другої, що склалася на певному етапі розслідування. Комплекс слідчих, оперативно-розшукових та інших дій (заходів), які визначають структуру тактичної операції, зумовлений у першу чергу характером учиненого злочину і слідчою ситуацією. Залежно від останньої структура тактичної операції може включати поряд зі слідчими, організаційно-технічними, превентивними діями також оперативно-розшукові заходи, що застосовуються на різних етапах її проведення. Чинниками і обставинами, які визначають вид тактичної операції та її обсяг, є наявність доказової інформації на певний період розслідування, а також коло даних, що належить установити [12, с. 313, 314].

Деякі науковці [8, с. 66, 67], вказуючи на двосторонній зв'язок тактичної операції і слідчої ситу-

ації, зазначають, що перші реалізуються в основному в умовах конфліктності другої, метою якої є зміна її у найкращому для розслідування напрямку. Конфліктна ситуація зумовлює застосування конкретного комплексу (системи), узгоджених між собою однойменних і різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних і превентивних заходів, спрямованих на вирішення окремого тактичного завдання розслідування в цій слідчій ситуації, яке не можна вирішити за допомогою однієї або навіть декількох дій (заходів), які здійснюють за єдиним планом уповноважені посадові особи під керівництвом слідчого.

З нашого погляду, такий підхід має деякі неточності й потребує певного з'ясування. По-перше, тактичні операції провадяться при розслідуванні злочинів не тільки у конфліктних ситуаціях, але й у безконфліктних. По-друге, такий поділ слідчих ситуацій є досить умовним: будь-яка безконфліктна ситуація при неправильній організації та проведенні розслідування, допущенні слідчим помилок, може перерости в конфліктну. У такому випадку можна дійти абсурдного висновку, що на початку розслідування в безконфліктній ситуації необхідності проведення тактичних операцій не було, а згодом

слідчий перетворив таку ситуацію на конфліктну і штучно виникла потреба їх проведення. Ось чому такий підхід нам видається хибним. Треба обов'язково враховувати, чи існує дійсно реальна підстава (потреба) для проведення в тій чи іншій слідчій ситуації тактичної операції.

Необхідність проведення тактичної операції виникає у випадку, коли окреме, ізольоване застосування інших тактичних засобів є недостатньо ефективним для вирішення тактичного завдання або може призвести до втрати інформації чи додаткових втрат часу й матеріальних засобів. Особливістю тактичної операції є те, що до її змісту входить не випадковий набір тактичних засобів, а цілісний комплекс пов'язаних внутрішньою єдністю, попередньо визначених, погоджених між собою, скоординованих і цілеспрямовано здійснюваних у найбільш оптимальній послідовності дій на підставі спеціальної програми [7, с. 271].

В.П. Бахін правильно переконуює, що вибір і порядок проведення тактичної операції зумовлено змістом і характером конкретної слідчої ситуації. У, так би мовити, сприятливій слідчій ситуації умови, що склалися, використовуються при плануванні і проведенні тактичної операції. У випадках несприятливості здійснення останньої спрямовано на

її зміну й перетворення і будується з урахуванням потреби в подоланні протидіючих чинників [3, с. 29].

Іншими словами, слідча ситуація зумовлює проведення тактичних операцій, які, у свою чергу, є засобом тактичного впливу на ситуацію з метою її зміни на краще. Отже, тактична операція виступає специфічним тактичним засобом вирішення слідчої ситуації, а остання – умовою, яка пояснює і зумовлює необхідність планування і проведення тактичної операції.

С.М. Чурилов пише, що важливе значення для вдосконалення існуючих і розробки нових тактичних операцій відіграє врахування особливостей слідчої ситуації, зокрема, таких її процесуально-тактичних компонентів, як можливість ізоляції осіб, які проходять по справі, можливість проведення конкретної слідчої дії або оперативно-розшукового заходу тощо. Треба також враховувати такі компоненти слідчої ситуації матеріального й організаційно-технічного характеру, як наявність комунікацій між черговою частиною і слідчо-оперативною групою, засобів передачі інформації, можливість мобільного маневрування існуючими силами й засобами тощо [14, с. 203].

Зміст і спрямованість тактичної операції зумовлені, по-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

перше, слідчою ситуацією, а по-друге, груповими (видовими) особливостями розслідуваного злочину. Тому тактичні операції мають загальний характер, але в той же час вони повинні безпосередньо розроблятися у криміналістичній методиці, відповідно до специфіки розслідування певної групи злочинів [6, с. 179-181].

Треба зауважити, що в криміналістиці в цьому напрямку аналізувалися окремі аспекти розглядуваної проблеми, зокрема, при розслідуванні: а) вбивств (С.В. Лаврухін – 1982 р., В.О. Коновалова – 2001 р., В.Л. Синчук – 2005 р.); б) вбивств, учинених організованими злочинними групами (С.Ф. Здоровко – 2002 р.); в) службових злочинів у митних органах (Ю.П. Гармаєв – 2002 р., В.М. Шевчук – 2006 р.); г) серійних убивств на сексуальному ґрунті (І.В. Усанов – 2005 р.); д) податкових злочинів (В.В. Лисенко – 2006) та ін.

На сьогодні в криміналістичній літературі, на жаль, немає робіт, які висвітлювали б проблеми ситуаційної зумовленості тактичних операцій при розслідуванні зґвалтувань. У деяких працях [Див.: 5, с. 124-131; 11, с. 76, 91; 10, с. 419-444; 1, с. 62-98; 13, с. 206-214; 15, с. 144-147] лише фрагментарно або в порядку постановки проблеми згадуються окремі аспекти зазначеного

питання.

Викладене вище визначило вибір теми статті й дало змогу віднести розглядувані проблеми до актуальних. Указане зумовлює важливість розробки методичних засад, теоретичних і практичних рекомендацій, пов'язаних з організацією і плануванням тактичних операцій при розслідуванні зґвалтувань з урахуванням слідчих ситуацій.

Початковий етап розслідування цих злочинів визначається сформованими слідчими ситуаціями. Як показує практика, при вирішенні питань про порушення кримінальної справи даної категорії слідчі зіштовхуються з 3-ма найбільш типовими слідчими ситуаціями.

Перша типова слідча ситуація: злочинець знайомий заявникові або встановлений слідством на початковому етапі розслідування, тобто ґвалтівник, указаний у заяві потерпілої особи, знайомий або існує інформація про нього з інших джерел. У названій ситуації необхідно виділити 2 основних напрямки розслідування: перевірка правдивості заяви (повідомлення) потерпілої особи про зґвалтування й доказування вини, у випадку обмови – невинності певної особи. Діяльність слідчого в даній ситуації спрямована на збирання і процесуальне закріплення доказів причетності особи до

вчиненого злочину – з'ясування конкретних обставин події, їх дослідження, оцінка й використання з метою одержання нових даних. Крім того, слід виявити всі обставини злочину, а якщо він учинений групою, встановити всіх співучасників і викрити їх. При цьому можуть провадитися такі тактичні операції, як встановлення факту зґвалтування, перевірка правдивості заяви потерпілої особи про зґвалтування, збір інформації про гвалтівника, викриття винної особи, перевірка алібі підозрюваного, вивчення особи жертви та ін.

Вихідні дані, які є в розпорядженні слідчого, визначають комплекс і послідовність проведення невідкладних слідчих дій: (1) допит потерпілої особи; (2) її освідування; (3) виїмка в потерпілої особи одягу та його огляд; (4) огляд місця події; (5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи й речових доказів, якщо на її одязі є які-небудь виділення гвалтівника; (6) затримання підозрюваного і його допит; (7) особистий обшук підозрюваного; (8) його освідування; (9) огляд і виїмка одягу підозрюваного; (10) допит свідків; (11) обшуки за місцем проживання й роботи підозрюваного.

Друга типова слідча ситуація: зґвалтування вчинено невідомим злочинцем, потерпіла особа не знайома з ним. Для та-

ких ситуацій притаманний високий ступінь інформаційної невизначеності: немає даних про гвалтівника, а коло інших джерел для його пошуку вкрай обмежене. Першочерговими завданнями є встановлення особи злочинця, його розшук, затримання й викриття. При цьому діяльність слідчого має бути спрямована на виявлення й систематизацію максимальної кількості доказової й орієнтуючої інформації, що характеризують гвалтівника й подію злочину. У такому випадку провадяться наступні тактичні операції: збирання інформації про гвалтівника, встановлення його особи, вивчення жертви злочину, розшук і затримання гвалтівника та ін.

У цій ситуації роль криміналістичної характеристики набуває особливо важливого значення. Насамперед слідчому належить максимально розширити й деталізувати зміст даних про обставини по справі, у тому числі про ознаки зовнішності гвалтівника і його поведінку, спосіб нападу, використання ним транспорту і т.д. Одержана інформація зіставляється зі змістом відомостей, акумульованих у типовій криміналістичній характеристиці зґвалтувань, у результаті чого слідчий отримує додаткові дані, як правило, вірогідні й використовує їх для побудови версій. Додаткові відомості слідчі й опера-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тивні працівники можуть отримати з криміналістичних обліків.

Для вирішення розглядуваної ситуації можна рекомендувати такі першочергові слідчі дії й оперативно-розшукові заходи: (1) допит потерпілої особи щодо з'ясування обставин злочину, ознак зовнішності гвалтівника, встановлення, куди він утік з місця злочину, чи користувався він транспортним засобом тощо; (2) освідування потерпілої особи; (3) виїмка у неї одягу та його огляд; (4) огляд місця події; (5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи й речових доказів, якщо на її одязі є які-небудь виділення злочинця; (6) призначення за результатами огляду криміналістичних експертів; (7) допит свідків-очевидців, а якщо таких немає, дії повинні бути спрямовані на їх виявлення; (8) залучення службово-розшукових собак; (9) перевірка результатів оглядів і допитів за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учинення злочину, за ознаками зовнішності гвалтівника тощо); (10) вивчення матеріалів архівних кримінальних справ (розкритих і нерозкритих) цієї категорії шляхом порівняльного аналізу способів учинення таких злочинів; (11) пред'явлення особам, які бачили гвалтівника, фотоальбомів із зображенням осіб, які знаходяться на обліку в органах

внутрішніх справ; (12) складання пошукових орієнтирів і композиційних портретів; (13) вивчення звітів, повідомлень, довідок про подібні злочини; (14) постановка завдання про встановлення особи злочинця оперативним шляхом та ін.

Третя типова слідча ситуація: згвалтування вчинено злочинцем, який жертві відомий, але гвалтівник зник з місця події. Основним напрямком розслідування в даній ситуації є дослідження матеріальної обстановки місця події, виявлення, збирання й фіксація доказової й орієнтуючої інформації про злочин та особу злочинця, який зник. Дії працівників дізнання і слідства мають бути спрямовані на негайне переслідування гвалтівника по «гарячих слідах» і його затримання, а також на збирання даних, що характеризують розшукуваного, виявлення його зв'язків, установлення його можливого місця знаходження або появи, вжиття заходів по затриманню й доставленню в органи слідства. При цьому слід проводити такі тактичні операції: переслідування злочинця по «гарячих слідах» і його затримання, збирання даних про нього, затримання гвалтівника, зниклого з місця злочину, встановлення місця знаходження злочинця, встановлення його зв'язків, вивчення жертви злочину та ін.

Послідовність та оптимальний комплекс першочергових слідчих дій у розгляданій ситуації: (1) допит потерпілої особи; (2) її освідування; (3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; (4) огляд місця події злочину; (5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи й речових доказів, якщо на її одязі є які-небудь виділення гвалтівника; (6) допит свідків-очевидців, співучасників, якщо є такі; (7) допит осіб, які можуть надати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, колег по службі, знайомих); (8) затримання і обшук підозрюваного; (9) допит його; (10) освідування підозрюваного; (11) огляд і виїмка його одягу; (12) обшуки за місцем проживання, роботи; (13) одержання вільних і експериментальних зразків для порівняльного дослідження; (14) за необхідності призначення криміналістичних експертиз (за результатами оглядів залежно від виявлених слідів) та ін.

Поряд зі слідчими діями здійснюються *оперативно-розшукові й організаційні заходи*, до числа яких можна віднести: (1) залучення службово-розшукової собаки; (2) переслідування по «гарячих слідах» злочинця, який зник з місця події; (3) виявлення можливих свідків та їх допит; (4) прочісування й обстеження місцевості із залученням вій-

ськових формувань; (5) блокування можливих місць відходу або перебування гвалтівника; (6) вивчення й аналіз аналогічних архівних кримінальних справ, матеріалів про відмову в порушенні кримінальної справи; (7) вивчення звітів, повідомлень, довідок про подібні злочини; (8) складання композиційного портрета злочинця; (9) перекриття місць можливого збуту викраденого у потерпілої особи; (10) оперативне спостереження в місцях вірогідної появи зниклого гвалтівника; (11) перевірка вчиненого злочину за обліком способів учинення таких злочинів та ін.

Практика свідчить, що кожній із названих груп відповідають конкретні типові слідчі ситуації. Так, залежно від обставин справи такі слідчі ситуації можуть бути детальніше конкретизовані: (1) потерпіла особа знайома з гвалтівником (раніше зустрічалася з ним, мала стосунки); (2) потерпіла особа не знайома з насильником, але запам'ятала його зовнішність і зможе його впізнати; (3) потерпіла особа не знайома з насильником і не пам'ятає його зовнішності; (4) має місце згвалтування групою осіб, потерпіла особа знає лише одного з учасників злочину; (5) один з учасників згвалтування, залишившись наодинці з потерпілою особою, відмовився від учинення злочину й намагав-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ся надати допомогу; (6) потерпіла особа добровільно погодилась на статеву близькість зі знайомим, але той, скориставшись цим, привів її туди, де знаходилась група осіб, які й учинили групове зґвалтування; (7) мало місце зґвалтування, але потерпіла особа помиляється щодо вказаних нею обставин та особи злочинця або умисно повідомляє слідству неправдиві відомості; (8) зґвалтування не було вчинено, статевий зв'язок був добровільний або його взагалі не було; (9) посягання було закінчено на стадії замаху або мала місце добровільна відмова від зґвалтування; (10) зґвалтування поєднано з використанням безпорадного стану потерпілої особи та ін.

Певні труднощі при розслідуванні вищевказаних типових ситуацій становлять випадки, коли заява (або повідомлення про злочин) надходять через значний проміжок часу (неповнолітня потерпіла розповіла про зґвалтування, лише коли з'ясувалося, що вона вагітна; потерпіла перебувала у важкому стані, й лікарі довго не дозволяли її допитувати). Це досить складна ситуація, в якій інформаційна невизначеність, несвоєчасне проведення невідкладних слідчих дій, втрата значної частини доказів і суперечливість фактів вимагають правильного,

кваліфікованого проведення комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Перелік і черговість їх проведення залежать від обставин конкретної справи й багато в чому подібні з розглянутим вище комплексом.

Крім того, вихідні слідчі дії, а значить, і встановлення істини по справі, істотно ускладнюються, якщо потерпіла особа не чинила ґвалтівникові опору через явну нерівність сили, свого безпорадного стану або застосованого до неї психічного (фізичного) насильства. У той же час підозрюваний пояснює те, що сталося, обмовою, стверджує, що статевий зв'язок відбувався за обопільною згодою, а то й з ініціативи заявниці.

У низці випадків (наприклад, якщо зґвалтовано дорослу жінку і наслідки вчиненого злочину очевидні або якщо зґвалтовано особу неповнолітню або малолітню) немає необхідності в попередній перевірці. У таких випадках кримінальна справа порушується відразу після достеменного опитування й судово-медичного освідчування потерпілої, а вже потім її допитують.

Наведені типові слідчі ситуації, тактичні операції й запропоновані алгоритми дій слідчого мають не абсолютні, а орієнтовані. Вони коригуються залежно від обставин справи, природи ви-

явлених слідів та інших чинників. Планування і проведення тактичних операцій при розслідуванні зґвалтувань, а тим більше їх комплексу, суттєво оптимізує процес розслідування. У зв'язку із цим В.О. Коновалова слушно відзначає, що одним з важливих напрямків розвитку теорії методики є дослідження у сфері тактичних операцій методики розслідування окремих видів злочинів, що дозволяє наповнити її рекомендаціями, спрямованими на вдосконалення цього процесу. Ситуативна залежність останніх сприяє вирішенню найтипівіших ситуацій при розслідуванні, що забезпечує певну оперативність при їх застосуванні [9, с. 11-16].

З огляду на вищевикладене, можемо констатувати, що одним з найперспективніших напрямків дослідження у криміналістичній науці є розробка проблем ситуаційної зумовленості тактичних операцій. У той же час ця дія створює умови для більш цілеспрямованого дослідження слідчих ситуацій, що складаються в процесі розслідування злочинів при вирішенні окремих тактичних завдань. Саме взаємозалежність і взаємопов'язаність досліджуваних проблем забезпечує розвиток криміналістичної

науки, вдосконалення її рекомендацій для практичної діяльності. Крім того, криміналістична теорія тактичних операцій, будучи тісно пов'язаною з теорією слідчих ситуацій, багато в чому залежить від ступеня розробленості останньої. Вивчення криміналістичної ситуації відкриває перспективи й можливості для поглибленого обґрунтування необхідності застосування тактичних операцій як найбільш ефективних і дійових тактичних засобів розслідування злочинів.

Як вбачається, такі дослідження доцільно провадити за 2-ма напрямками. Перший – це теоретичні засади проблем ситуаційної зумовленості тактичних операцій, необхідно дослідити сутність і поняття даної криміналістичної категорії, вивчити види взаємозв'язків і впливу розглядуваних об'єктів, вплив слідчої ситуації на структуру тактичної операції, зв'язок слідчих ситуацій і тактичних операцій з проміжними завданнями, ситуаційну зумовленість тактичних операцій з урахуванням етапів розслідування тощо. Другий напрямок – розробка й дослідження ситуаційної зумовленості тактичних операцій при розслідуванні окремих видів і груп злочинів.

Список літератури: 1. Аленин Ю.П., Тищенко В.В., Аркуша Л.И. Расследование тяжких преступлений: научно-практическое пособие. – Х.: Одиссей, 2006. – 386 с. 2. Баяев О.Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тактика: Науч.-практ. пособие. – М.: Экзамен, 2003. – 280 с. **3. Бахин В.П.** Тактическое решение и тактическая операция // Сов. криминалистика: Методика расследования отдельных видов преступлений. – К.: Выща шк., 1988. – С. 24-29. **4. Белкин Р.С.** Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. – 837 с. **5. Вандышев В.В.** Тактическая операция по изучению личности жертвы насильственного преступления // Тактические операции и эффективность расследования: Сб. науч. тр. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1986. – С. 124-131. **6. Драпкин Л.Я., Карагодин В.Н.** Криминалистика: Учебник. – М.: ТК Велби; Проспект, 2007. – 672 с. **7. Дулов А.В., Грамович Г.И., Лапин А.В.** Криминалистика: Учеб. пособие. – Мн.: НКФ «Экоперспектива», 1996. – 415 с. **8. Ивченко Л.И.** Тактика контроля и записи переговоров и использование результатов этого следственного действия в расследовании преступлений. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 168 с. **9. Коновалова В.Е.** Новые тенденции развития криминалистики // Теория та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матер. / Под. ред. М.Л. Цимбала, В.Ю. Шепітька, В.А. Журавля. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 11-16. **10. Криміналістика: Підручник / За ред. Шепітька В.Ю.** – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 419-444. **11. Пономарева Л.В.** Методика расследования изнасилований. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 152 с. **12. Савельева М.В., Смушкин А.Б.** Криминалистика: Учебник. – М.: Дашков и К°. – 608 с. **13. Тищенко В.В.** Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів. – О.: Фенікс, 2007. – 260 с. **14. Чурилов С.Н.** Криминалистическая методика: история и современность. – М.: Маркетинг, 2002. – 370 с. **15. Шеремет А.П.** Злочини проти статевої свободи. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 216 с.

Надійшла до редакції 25.03.2009 р.